

פרק 1

מנהגי הקהלות ותקנות בנכסי הזוג

למנהגים היה תמיד ערך חשוב בתלמוד ובהתפתחות חיי היהדות. חכמי ההלכה סומכים על המנהג ודנים על-פיו כאלו היה דין 1). ולפעמים אמרו: מנהג מבטל הלכה 2). בכלל מטשטש בתלמוד ובפוסקים המשג הלכה ומנהג, וקשה להעמיד גבולים ביניהם, כי יותר משהמנהג קבל מן ההלכה, קבלה ההלכה מן המנהג. זאין אנו יודעים לעולם, מי הוא האב ומי התולדה, כי שניהם יונקים ונזונים זה מזה. בעל השלחן-ערוך, שהוא משמש מורה דרך לרבנים, נהג עין יפה מאד במנהגים ועשה אותם סניף להוראה, והרמ"א כל הגהותיו אינן כמעט אלא מנהגים, עד שהמבטא, והכי נהוג שגור על לשונו בכל דין ודין כמעט, כידוע 3).

אם כן, בהקדישנו פרק מיוחד לערך המנהגים בשאלת הגדוניה, אין זאת אומרת להוציא את המנהגים מכללי ההלכות שהצענו בפרקים הקודמים, כי אפשר שהרבה הלכות שעליהן כבר דברנו יסודן במנהגים, ולהפך; אלא לפי שיש מנהגים שנסתעפו לפי הארצות והמדינות ויש שנוצדו מחמת הכרח המקום והזמן, לפיכך ראויים הם שיתנו עליהם השקפה מיוחדת, כדי לדין מזה על בית היוצר של ההלכה ועד-כמה חכמינו הראשונים עמדו על צרכי הזמן של דורותיהם, עד שהכריחו לפעמים את ההלכה שתהי כפופה למנהג החיים.

מן החכמים שלאחר חתימת התלמוד, שעסקו ביחוד במנהגי הגדוניה וביחסי הזוג ושתקנו תקנות גדולות בענין זה, הם: רבנו תם, שהיה ראש אספת וורמיה, שתקנו בה הרבה תקנות חשובות בהלכות אישות 4), מהר"ם מרוטנבורג 5), תלמידו הרא"ש, מהרי"ק 6); ומן האחרונים, שאספו את המנהגים בנדון זה - המרדכי והרמ"א והפחד-יצחק 7).

הערך החשוב ביותר במנהגי הגדוניה חופס עצם סכום הכתבה, שאף-על-פי שמדאורייתא הוא קצוב, היה משתנה והולך בכל הזמנים והמקומות,

- 1) אם הלכה רופפת בידך, פוק חזי מאי עמא דבר (ירושלמי מע"ש, פ"ה, ה"י).
- 2) ירושלמי ב"מ, פ"ז, ה"א; אין הלכה נקבעת עד שתעשה מנהג (אבות דר"ג). ועיין לתולדות השו"ע ומלואים לזה ממני, פ"ב ופ"ג.
- 3) אחד היה בין הפוסקים הרמב"ם, שהתנגד למנהגים ואמר במקום אחד: "ואני נפלא הפלא ופלא מערי אדם שנוהגים בזה המנהג אחרי היותם בריאים מחולי המנהגות ואין אצלם אלא עיניים נאותים ללשון התלמוד" (פרוש המשניות, פ' הנזקין).
- 4) תוס', כתובות, מ"ז, ד"ה כתב.
- 5) סוף תשובות מהר"ם מרוטנבורג; מרדכי, כתובות, פ"ד, ורמ"א, סמן י"ג.
- 6) תשובות הרא"ש, כללי ל"ט, פ"ו, ז, צ"ה, ובשו"ע, סמן ק"ח.
- 7) עין אה"ע, סמן י"ג, ס"ו, ק"ח; פחד-יצחק, בערך גדוניה.

והפך לטובת האשה, מפני שהסכום הקדום חמשים שקל של תורה נפתח ערכו בהמשך הזמן, ולפיכך היה מתרבה והולך. עוד במשנה נזכר המנהג, שהיו בית-דין של כהנים נוהגים סלסול בעצמם לגבות לבתולה ארבע מאות זוז ולאמנה מאתים, כפלים מכתבה של תורה (1), וכן היו נוהגות גם משפחות מיחסות שבישראל (2). אף שאר משפחות ראו בתוספת זו מעין כבוד-משפחה; וכפי שהתחילה התחרות בין המשפחות, שכל אחת חשבה את עצמה למיחסת, התחילו סוף-סוף לכתוב בכל כתבה ארבע מאות לבתולה ומאתים לאמנה. מנהג זה נתפשט ביחוד בפולין (3). בליטא עוד הוסיפו על זה ונהגו לכתוב חמש מאות לבתולה (4). בכלל-זה לא נכנס, כמו בן, סכום, תוספת כהנה שהוסיף הבעל משלו על הסכום הרגיל של הכתבה.

המנהגים הללו קבלו יפוי-כח מצד בית-הדין, באפן שהאשה החובעת כתבתה לאחר מיתת בעלה או לאחר גרושין תובעת לפי מנהגי המקום. ואפילו כשאבדה כתבתה, מגבינן לה בתנאי בית-דין (5). כשיש הבדל במנהגי המשפחות של הבעל והאשה, יד האשה לעולם על-העליונה: אם הכתבות של בנות משפחתו מרבות על של בנות משפחתה, גובים לה לפי מנהג בנות משפחתו; ואם אלה של בנות משפחתה מרבות על שלו, גובה כסכום בנות משפחתה (6). כלל אמרו: האשה עולה עמו ואינה יורדת עמו. חוץ כשהאשה הולכת לאחר חתנתה לדור במקום בעלה – היא מקבלת עליה מנהגי המקום שהלכה לשם, שעל-מנת-כן נתכנסה (7).

הרבה מנהגים נתפשטו בארצות שונות במקרה מיתת האשה בלי זרע של קימא, למי הנדוניה חוזרת? לבעלה בכח ירשת הבעל, או ליורשי האשה בכח תביעת הישר. המנהג שנתפרסם ביותר בזה הוא הידוע בשם, תקנת שו"ם" (ר"ת שפיייר, וורמס, מינץ), שרבנו תם היה אחד ממיסדיה. יסודה הוא, שאם מתה האשה בתוך השנה הראשונה לאחר חתנתה ולא הניחה זרע, מחיב הבעל להחזיר נדוניה ליורשיה. בעקרה של תקנה זו הדעות חלוקות: יש אומרים, שיסוד התקנה היה כבר קים ועומד קדם רבנו תם: התקנה הראשונה היתה, שאם מתה האשה בתוך השנה הראשונה לאחר חתנתה, אין האב מחיב להוציא את הנדוניה כשהיא נמצאת תחת ידו ולא מקרה עדין לבעל (שעל-פירוש היו נוהגים, שהאב היה מחויב עדין בנדוניה זמן ידוע לאחר חתנה עד שיראו אם מיתדר להם לבני הווג ביחד), ובא רבנו תם ותקן, שאפילו הבעל מחזק בנכסים – יחזיר, אם מתה בתוך

(1) כתובות, פ"א.

(2) גמרא, שם, י"ב.

(3) אה"ע, סמן ק. וצ"ן ב"ש, שם, ס"ק י"ט.

(4) ט"ז, שם, ס"ק ט.

(5) אה"ע, שם, סמן ק"ג, סעיף ה, ובב"ש, שם. וצ"ן, נחלת שבעה, סמן י"ב.

(6) שם, סמן ס"ו, סעיף י.

(7) אה"ע, שם, סעיף י"ב.

שנה (1). מי תקן את התקנה הראשונה וכיצד היתה הרשות ביד המתקנים לבטל דין ירשת הבעל, שהוא מדברי סופרים ולדעת קצת חכמים מדאורייתא, לא נזכר במקורות כלום. אפשר שמלכתחלה לא היה מנהג ירשת הבעל אלא במחזק ולא בראוי. וכידוע כבר בזמן קדום בקשו לבטל כל-עקר או להחליש את כח ירשת הבעל בכח תקנת „בנין דכרין“, כפי שהזכרנו זה לעיל (2).

יש אומרים, שרבנו תם חזר בו בסוף ימיו מתקנה זו (3). ויש אומרים, אדרבה, שהרבה מחכמי דורו וביניהם אחיו הרשב"ם ורבי מנחם מיואלי הסכימו לה וקימו וקבלו עליהם תקנה זו בחרם (4). גם בנוגע לארצות והמדינות שבהן נתפשטה תקנה זו נחלקו הדעות: יש אומרים, שתקנה זו כללית היתה, ולפיכך כחה יפה בכל המדינות (5), ויש אומרים, שלא נתקבלה אלא בצרפת וגם בלומברדיה ולבסוף נתחברה גם נרבונוא לארצות הללו (6). כנראה מלשון התקנה וממקורות אחדים, לא היה באמת רבנו תם מיסדה של תקנה זו, אלא שבא לחזק אותה באספת-הרבנים הגדולה, שהיתה בימיו, וגם להנהיגה בפעל במדינת צרפת (7). אבל מן המקורות לא נראה, שרבנו תם חזר בו בסוף ימיו; אדרבה, תקנה זו נתפשטה בכל מדינות אירופה. אפשר שכל עקרה של תקנה זו לא בא אלא לקיים את המנהג שנהגו בו הקהלות כבר על-דעת-עצמן, מפני שדין ירשת הבעל לא נתקבל מעולם בסבר פנים יפות אצל העם, לפי „שהנדוניה אינו ממון של ישר“, בפרט שדינא דמלכותא שבארצות אירופה אינו מודה בזה, ובודאי כשהיו סכסוכים נופלים בין נותני הנדוניה והמקבל, ביחוד כשמתה האשה מיד לאחר חתונה בלי זרע, היו המערערים תולים עצמם במנהגי המדינה (8) – ולא באו אס-יכן הרבנים שבאותו דור אלא להסביר פנים למנהג שהיה מקבל כבר בכח דינא דמלכותא. ואפשר באמת, שאחדים מן הרבנים פקפקו בדבר אם לשאת פנים למנהג הקהלות ולנתר על דייתורה או להעמיד את הדבר

(1) תוספות, כתובות, מ"ז, ע"ב, ד"ה כתב.

(2) עין לעיל בפ"ב.

(3) תוספות, שם, מובא בריקאנטי, סמן תקי"ד, ובתשובות בנימין זאב, סמן ס. ועין סוחר

יצחק, ערך נדוניה.

(4) עין שם.

(5) סוף תשובות מהר"ם מרוטנבורג.

(6) הגהות אשר, כתובות, פ"ה, סמן ט. וז"ל: רבנו תם החרים בחרם המור על יושבי

צרפת ולומברדיה והסכימו עמו גדולי נרבונוא על כל נושא אשה ומתה תוך שנתה בלא ולד של קימא שיחזיר כל הנדונה ותכשיטי האשה ונותנים לה או לירשיה כל מה שישאר בידו מן הנדוניה מה שלא בלחה וכו'.

(7) תקנת שו"ם בספר-הישר, סמן תקע"ט, ובתשובות מהר"ם מרוטנבורג, סמן תקל"ד.

(8) כנראה משו"ת הרבנים שבדורות ההם היו מתחשבים הרבה עם מנהגי הגוים בזה, עד

שהרבנים היו צריכים להעמיד על דין התורה. עין בית יוסף, ח"מ, סמן כ"ה, מובא בפחד-

יצחק, ערך מנהג: „אם מנהג הגוים להתזיר הנדוניה ואין במהותנים שום תנאי, אזינן בתר

דין התורה“.

על דין-תורה; ואפשר שהיו ביניהם אחדים, שרצו להתחרט בהם, אלא שכבר לא היה כחם יפה לבטל מנהג שנשתרש בעם. יש אומרים, שתקנת שו"ם על-דבר החזרת הגדוניה לא היתה אלא בנכסים שהאשה הכניסה לבעלה בשעת נשואין, אבל לא בנכסים שנפלו לה בירשה לאחר נשואין, שלעולם אין הם חוזרים ליורשי האשה, אלא הבעל מחזק בהם¹.

ב"ועד ד' ארצות" ובק"ק סלוצק בשנת תקכ"א הוסיפו על תקנת שו"ם לטובת האשה, והיא: שאם מתה האשה עד ג' שנים, יחזר הפלף אף הבגדים לנותני הגדוניה וליררשיה, ואחר ג' שנים עד ה' – מגיע לו מחצה, ואחר ה' שנים מגיע פלו לבעל, לבד אם יהיה לה זרע קימא, אז שיך הפלף לזרע שיירשנה². במקום שנתקבל המנהג של תקנת שו"ם, מחיב הזוג לקבל אותו אפילו כשלא התנו מתחלה; ואם הלך הזוג ממקום שנהגו למקום שלא נהגו, הולכים אחר מנהג המקום ששם היו הנשואין. במקומות אחדים נהגו לכתוב תנאי זה בכתבה³.

בקהלות אחדות באשכנז תקנו והנהיגו להחזיר חצי הגדוניה ליורשי האשה, כשמת אחד מן הזוג בתוך שתי שנים הראשונות לאחר הנשואין; ובקצת קהלות נהגו, כשהזוג דר בבית אבי-האשה ומתפרנס שם – כפי המנהג שהיה רגיל אצל רב היהודים בזמן ההוא – אם מתה האשה לאחר שעברו שתיים או שלש שנים לאחר הנשואין, הגדוניה חוזרת לאביה, ומפלי-שפן אם האב עדין מחזק בגדוניה שאינה חייב להחזיר לבעל⁴. ומטעם זה נהגו אחדים, שאם הזוג רוצים שניהם למכור בנכסי הגדוניה תוך שנתים, היורשים יכולים למחות בהם⁵.

קהלות ספרד תקנו תקנות אחרות, הידועות בשם „תקנות טולטולא (טולידה) ומולינא“⁶, שלעולם, אם תמות האשה תחת בעלה, יתחלקו

1) נחלקו חכמים בדבר, כשהגדוניה חוזרת על-פי תקנת שו"ם, למי היא חוזרת: למי שנתנה או ליורשים. ואין מנהג קבוע בדבר (אה"ע, סמן קי"ח, סעיף י"ט, ברמ"א. וצ"ן בשו"ת של האחרונים). מעיין, ששאלה זו גופה נתעוררה גם בדיני רומא וגם חכמי רומא חולקים בזה (צ"ן § 338, Barón, V). אבל ברומא היתה הבת תחת יד אביה ובמקרים ידועים אפילו כשנשאה, נמצא שבדין היה האב מקבל את גדוניה כשמתה אפילו כשהשאיירה בנים; אבל בדינינו משנשאת הבת, פקעה זכותו של האב עליה (כתובות, מ; אה"ע, סמן ל"ז, סעיף ג), נמצא שמצד הדין אין לאב שום זכות ויפוי-כח על גדוניה, ואי-אפשר להסביר דבר זה מצד הדין, אלא מצד הישר. לדעה זו אין חלוק גם-כן מי הוא שנתן הגדוניה, האב או קרוב אחר, לעולם האב תובע את הגדוניה מן הבעל (שם, ברמ"א, סמן קי"ח, בשם א"ה); אולם לפי דעת פוסקים אחדים יש חלוק בדבר, מי נתן הגדוניה, קרוב או איש זר: קרוב יש לו יותר תזכות מאיש זר על תביעת הגדוניה (דעת הט"ז, שם).

2) העתק מפקס התקנות דק"ק גרודנה, סמן כ"ד, ומובא בפ"ת, סמן קי"ח.

3) רמ"א, אה"ע, סמן קי"ח, בשם הרשב"א והריב"ש; מהריב"ל, ח"ד, ס"ד.

4) מובא בהגהות אשרי, כתובות פ"ד, ס"י, בשם ר"ד ממנצא ור"י טובא מבנוא.

5) רמ"א, אה"ע, סמן י"ג.

6) טור אה"ע, סמן קי"ח, בשם תשובת הרא"ש.

הנכסים בין הבעל ובין יורשי האשה; הינו, אם הניחה זרע קימא, יחלוק הבעל את הנכסים לחצאין בשוה עם אותו הזרע, ואם לא הניחה זרע - עם היורש אותה על-פי דין. וכן אם ימות האיש, לא תקבל האשה בכתבתה יותר מחצי הנכסים, אף-על-פי שכתבתה מרבה מחצי הנכסים, אלא החצי ליורשי הבעל. על-פי התקנות הללו נתבטל לגמרי דין ירשת הבעל וגם דין התלמוד על-דבר חזרת נכסי מלוג לאשה כשהיא יוצאת במיתה או בגרושין. מין פשרה כללית כזו בודאי לקוח מאיזה מנהג מדינה (אפשר מחקי מדינת אשכנז, ששם נוהג מנהג חלוקת-נכסים כללית אחרי הפקעת הנשואין). מנהג כזה נתפשט גם במזרח. בסלוניקי היה המנהג לכתוב בכתבה, שישלב הבעל חצי הנדוניה ליורשיה, אם תפטר האשה בלא בנין; ודעת חכמי הדור היתה, שאפילו אם לא נכתב בכתבה, הרי הוא כאלו נכתב והולכים אחר המנהג (1).

על-פי תקנת גורי ספרד - כשהאשה מתה בחיי בעלה ולא הניחה אחריה זרע של קימא, יקח הבעל שני שלישים מכל הנכסים שיש לה, ויורשיה עד שלישי בשלישי יקחו חלק השלישי; ואם אין לה יורשים קרובים עד שלישי בשלישי, יהי כל עזובונה לבעל (2).

במקום שנהגו לחלק את הנכסים, הרשות ביד הבעל לסלק קדם החלוקה את החובות שהוא חייב לתפוסת הבית, ואפילו סתם חובות, ולחלק מה שנשאר לאחר סלוק החובות. ולעולם נאמן הבעל לאמר כמה הוא חייב לבעל-חוב (3). דין חלוקת-נכסים היה נהוג גם בדמשק ואצל היהודים הספרדים בכלל (4).

במדינות אחדות נתפשט המנהג, שהאב נותן לבזו לנשואיה שטר מיוחד, הנקרא "שטר חצי-זכר", שעל-פיו נוטלת הבת עם האחים לאחר מות אביה בירשה חצי מן החלק שמקבל אחד מן האחים. ותנאי התנה לכתחלה בשטר זה, שאם תמות האשה בלי בנין, המתנה בטלה (1). מטרת השטר הזה היא, כמובן, קנוניה משפטית נגד ירשת הבעל; על-פיו אין הבעל נעשה מחזק בנכסי האשה, שהרי אינו נוטל במזמנים כלום בשעת נשואין, אלא שהאב מוכה לבתו חלק מנכסיו שתטול מהם לאחר מיתתו, ונמצא על-ידי-יזהו השיגו שני דברים: ראשית, נתינת הנדוניה לא היתה קשה על האב, שהרי אין כאן אלא הבטחה לאחר מיתה ולא נתינה במזמנים; ושנית, שעל-ידי-יזהו היה האב לעולם מחזק בנכסי הנדוניה ונמצא שכמתה הבת לא היה ממילא הבעל יורש את אשתו. חוץ מזה קבל הרצון

(1) מהריב"ל, ח"ד, ס"ו.

(2) מהרי"ק, שרש פ"ד.

(3) שו"ע, סמן ק"ח, סעיף י"ח, ברמ"א.

(4) תשובות ר"ב אשכנזי, סמן י"ג, וברדב"ו, ח"א, סמן שצ"א.

(5) אה"ע, סמן צ; הר"מ, סמן רפ"א. ועין בגנזת שבעה, סמן כ"א, נוסחאות שיגות

הטבעי של ההורים, לתת חלק בירשה גם לבת, ספוק ידוע, אף-על-פי שמן התורה אין הבת יורשת נחלה בין הבנים.

אין רשומים במקורות הראשונים, באיזו תקופה הנהיגו כתיבת שטר זה, מי היה מיסדו ומי הניח את השם שטר, חצי זכר¹. יש לשער, שהוא מנהג עתיק מאד, כדרך מנהגים עתיקים, ששם מיסדם נשתקע עליהם. בספר טוביה כבר יש רמז למנהג זה, שהבת נוטלת חצי חלק ירשתו של הבן². ובכן הוא מנהג עממי עתיק, אלא שהתלמוד והפוסקים לא הזכירוהו מפני שהוא נגד דין-התורה, שהבת אינה יורשת נחלה, וההלכה היתה מקרחת להתנגד לזה. אבל המנהג, שיש לו שרשים ברצון הטבעי של ההורים, התגבר על ההלכה, ובהלכה עצמה נעשו כמה פשרות כדי להמתיק את מדת-הדין הקשה, שמוציאה את הבנות מכלל ירשה³. וסוף-סוף הקרמה גם ההלכה להרכין את ראשה כלפי המנהג ואף הוא נעשה דין.

פרק ז

מעשי ידיה של האשה ביחס לנכסי הזוג

היהודים נהגו מזמן קדום להוקיר את מעשי ידיה של האשה בבית. העצלות והבטלה שנשי המזרח מצטינות בהן לא הניחו רשם נפר על בנות ישראל. כנראה ממקורי כתבי-הקדש, השתתפו הנשים בכל מלאכות הבית. ביחוד היתה עקרת-הבית עוסקת בהכנת התבשילים⁴. אף בנות המלכים עשו בעצמן את הפריה⁵. היו מלאכות שהיו מסורות ביחוד לנשים, כגון שאיבת מים מן הבארות⁶ ומרעה צאן⁷. עבודות בכדומה לאלה, הדורשות התרחקות יתרה מן הבית, לא היו מסורות, כנראה, אלא

(1) השם, חצי זכר אינו הולם יפה. הפוגה היא: חצי חלק ירשתו של הזכר.

(2) עין בסוף ספר טוביה.

(3) בספרות ההלכה נזכר שטר, חצי זכר ראשונה בשאלות ותשובות של הספרדים. אפשר ששם נתפשט מנהג זה יותר בקלות, מפני שיש לו חוק במנהגי תורת האישלם — ואפשר שפל עקרו לא נתקבל אלא משם. — חכמי פולין מדברים בו כדובר מקבל כבר ומסכם. בשלחן ערוך בא זכרו רק ברמ"א (אה"ע, סמן ז, ס"א), והבית-יוסף עובר עליו בשמיקה. בפוסקים אחרים נפלו שנויים במנהג זה, שבאו במדה ידועה להחליש את עצם התקנה. כגון כשילדה האשה בנים ומת, אף-על-פי-כן יורש הבעל את אשתו בכח ירשת בניו ואין הנדוניה חוזרת שוב לאבי האשה, וכדומה לזה. ובמקום אחר הארכתי בכל השתלשלות ההתפתחות של ירשת הבת.

(4) בראשית, י"ח, ו; כ"ז, י"ד.

(5) שמואל-ב, י"ג, ו-ז.

(6) בראשית, כ"ד, מ"ה; שמואל-א, ט, י"ג.

(7) בראשית, כ"ט, ה.

לעלמות ולא לנשואות; הללו עסקו ביחוד במלאכות הביוציות. מן המלאכות שהיו חביבות ביותר על הנשים, אפשר לחשב הטויה, האריגה והרקימה, ובאמנות זו הצטיינו הנשים ביחוד¹. בנוגע למשא ומתן ומסחר, כפי שיש לדין מן הצירוף של „אשת-חיל“, שהוא בלי-ספק ציור הלכות מן החיים, היתה האשה גם שולחת במסחר את ידה, כאמור: „סדין עשתה ותמכר ותגור נתנה לכנעני“².

עדיכמה שיש לדין מן הרשמים שבכתבי-הקדש, היתה האם מטפלת בילדיה, ועליה היה מוטל גדול הבנים וטפוחם. האם היתה על-פירב גם המינקת³, אף-על-פי שלא נמנעו אצל משפחות מיחסות לקחת מינקת זרה⁴; ולא עוד, אלא שהיא היתה גם המחנכת, ורצונה של האם ולא זה של האב היה מכריע בעתידו של הילד⁵, ואפילו כשגדל הילד היה עדין כרוך אחרי אמו⁶.

התלמוד, בבנותו את השקפותיו מצד אחד על כתבי-הקדש ומצד שני על מנהגי העם, קבע לאשה בתור חובה את המלאכות, שבנדאי היו הנשים רגילות בהן בזמן קדום. חכמי התלמוד מונים שבע מלאכות, שהאשה הייבת לעשות לבעלה, ואלה הן: טחינה, אפיה, בשול, כבוס, אריגה, היניקת הילד והצעת המטות⁷.

מן המלאכות, שהיו הנשים בזמן המשנה והתלמוד רגילות בהן, יש לציין ביחוד את הבשול וכל ההכנות השייכות למכשירי אכל-נפש. כגון: טחינה, ברירה, רקידה, לישת העסה, אפיה וכדומה⁸. אף בנות העשירים והמיחסים עסקו בהכנת התבשילים⁹. יוצאת מן הכלל היא עשית השאור, שלא כל הנשים היו מְמחות לכך, ולפיכך היתה מלאכה זו על-פירב במסרת לנחתום¹⁰. גם לנקות את הרחים לא היו בעלות-הבית רגילות

(1) שמות, ל"ה, כ"ה.

(2) משלי, ל"א, כ"ג.

(3) בראשית, כ"א, ז.

(4) שם, כ"ד, ג"ט.

(5) שמואל-א, א, כ"ג.

(6) מלכים-ב, ד, י"ט. בכלל אין להסביר את יפוי-כחה של האשה משל האיש בחנוך הילדים כשיור מן המנהג העתיק, שהאשה היתה עקרת-הבית ועמוד-המשפחה והגבר היה כרוך אחריה, לפי שהוא היה נע ונד לבקש לו טרף לביתו, ולפיכך היו הבנים מתיחסים על משפחת האם ולא על משפחת האב (עין § 26, Nowack, Heb. Arch.). אפשר שבשעה שהיה ישראל עם נורד היו שיעורים ממנהג זה נפרים עדין גם אצל שבטי בני-ישראל, אבל משנתסד העם על אדמתו היה האב אבי המשפחה. בתורה כבר נחשבת ההתייחסות לגמול על משפחת האב ואין זכר למשפחת אם (במדבר, א, ב; שם, כ"ג, י"א). וכן אמרו: משפחת אב קרויה משפחה ואין משפחת אם קרויה משפחה (ב"ב, ק"ט, ק"י).

(7) כתובות, פ"ה, מ"ד.

(8) שביעית, פ"ה, ה"ט.

(9) גטין, מ"ה.

(10) הלה, פ"א, מ"ז.

בעצמן, אלא היו מוסרות מלאכה זו לאמן (1). לפעמים עזרו הנשים גם בעבודת השדה, ביחוד בזמן האסיף, כשהיתה מלאכת השדה מרבה (2). אלא בשביל שמן הדין מעשי ידיה של האשה לבעלה, לפיכך היו על-פירוב הבעלים קוצצים את השכר על-ידי נשיהם (3). הנשים העניות היו מלקטות פאה וכל מתנות עניים והן זוכות בחלוקה קדם לאנשים (4). ואפילו המיניקות היו יוצאות ללקוט והיו מניחות את יונקיהן בבית (5). אבל לא היה דרכה של האשה לחזור על הפתחים, מפני הכבוד (6). הכביסה היתה נחשבת על המלאכות הבזויות ביותר על האשה, מפני מדת הצניעות (7). על-פירוב היו מוסרים כביסת כלי-לבן לגוים (8).

כשהיה העם עוסק בעבודת האדמה, היו הכפריות עוסקות במסחר הפעוט, הנהוג אצל האכרים, כגון מכירת לחם (9) גם מכירת פולין ועדשים וכדומה מצרכי אכל-נפש (10). ביהודה היו הנשים מוכרות בגדי-צמר, ובגליל – בגדי-פשתן (11); רק במכירת היין, הקמח והשמן, שזה היה עקר כלכלתם ומשלח-ידם של הגברים, לא היו הנשים עוסקות (12). אלא שלפעמים היתה האשה מוכרת מהם דבר מועט בביתה, כדי צרכי תכשיטיה. ביחוד היו הנשים רגילות בגליל העליון למכור זיתים על פתח ביתן (13). נשי בית-חרון היו מפטמות עגלים למכירה (14). המקום הזה היה מפרסם למקום מרעה טוב והעגלים שבשם היו ידועים בגדלם ובשמנם (15).

בבבל לא היו הנשים רגילות בעבודה ויש מקומות שהנשים היו מפרסמות בעצלנותן, כגון נשי מחווא, שהגברים היו חרוצים ועשירים ואהבו את המלאכה (16). והנשים, להפך, היו למשל בבבובו נכסי בעליהן, אף-על-פי שהיו דוקא רחמניות ובעלות צדקה (17). ואפשר שנשי מחווא היו

(1) קדושין, פ"ב.

(2) בי"מ, צ"ג.

(3) שם.

(4) פאה, פ"ד, מ"ה; יבמות, ק.

(5) פאה, שם.

(6) כתובות, ט"ז; יבמות, ק.

(7) ב"ב, נ"ז.

(8) שבת, פ"א, מ"ט.

(9) חלה, פ"ב, מ"א.

(10) מסכת כלה, י"ה.

(11) ב"ק, קי"ט.

(12) שם.

(13) בני גליל הקפידו ביותר על כבודם מעל ממונם (ירושלמי סוטה, סוף פ"ד), ולפיכך

פ"ה היה זה דרך כבודם לעסוק במסחר פעוט כמכירת זיתים ומסרו את הדבר לנשיהם.

(14) ב"ק, שם.

(15) מנחות, פ"ד.

(16) ב"ק, קי"ט.

(17) שבת, ל"ב; מסחים, ג.

יוצאות מן הכלל ולפיכך לא היו החכמים פוסקים מלגלג עליהן. בנוגע למשאומתן ומסחר הרחב, בדרך-כלל לא היתה דעת החכמים נוחה שהאשה תפרנסת את בעלה ורגיל היה בניהם: המצפה לשכר אשתו אינו רואה סמך-ברכה לעולם¹. הטובה והכשרה שבנשים היתה בעיני החכמים זו הצופיה הליכות ביתה ומטפלת בגדול בניה², ודרכו של העסק והמשאומתן להטריד את האשה מן הבית ולהכריחה להשתמט מחובות המשפחה המוטלים עליה. אולם הדלדול והצרות התכופות גרמו לפעמים להעביר את העם על דעתו ועל דעת הרגלו וטיבו, ועם שנוי החיים נשתנה גם הטפוס של ה„אשת-חיל“, שהיא לא היתה עוד זו ה„צופיה הליכות ביתה“, אלא ביחוד זו ש„סדין עשתה ותמכור“. בימי הדלדול שבתקופת ביתר הננו רואים הרבה מראשי הדור וחכמיו, כרבי עקיבא וחבריו, שיושבים ועוסקים בתורה ונשיהם עוסקות במסחר, כדי לפרנס את בעליהן³; לאט לאט נעשה זה להרגל והאשה „הנושאת ונותנת בתוך הבית“ היתה מן המציאות הרגילה⁴, וחכמים הללו את מעשיה. יפה היה כחה של האשה, הנושאת ונותנת בתוך הבית, כדי לבוא לבית-דין לתבוע לדין ולהוציא שטרות על שמה בלי רשות בעלה לעולם⁵. לפעמים היה בית-דין שולח לאשה כבודה שליח לביתה. כדי לשמוע טענותיה, משום כבודה של האשה⁶. יש מחלקת בפוסקים, אם חייב הבעל לשלם שטרי חובותיה של אשתו – רבם נוטים לחיוב, משום שבזמן האחרון רב הנשים נושאות ונותנות בתוך הבית ברשות בעליהן ויש לאשה גם הרשות אפילו למכור בנכסים לתפוסת הבית בלי רשות בעלה ומה שעשתה עשוי (נגד ההלכה המקבלת, שאין האשה רשאית למכור בנכסי מלוג בלי רשות בעלה). כשהלך הבעל למדינת-הים, היה זה מן הרגיל שהוא היה ממנה את אשתו אפיטרופוס על נכסיו וחכמים לא היו מוחים בידו⁷, אף-על-פי שבית-דין גופו היה נמנע מלמנות אשה אפיטרופוס על נכסי בעלה שהלך למדינת-הים או שמת, מפני שאמרו: אין עושים אפיטרופוסים נשים ועבדים וקטנים⁸. מזה, שההלכה העמידה בענין זה את האשה בשורה אחת עם עבדים וקטנים, משמע שהטעם אינו מפני כבודה של האשה, אלא מפני שלא חשבו סתם אשה ראויה להיות אחראית בעניני משאומתן, מפני שלא היה דרכן של סתם נשים בכך; אולם כשהבעל עצמו מונה אותה אפיטרופוס, שמע מנה שהיא היתה רגילה במשאומתן ולפיכך אף חכמים לא מחו בידו.

(1) פסחים, ג.

(2) גטין, י"ב.

(3) ירושלמי כתובות, פ"ה, ה"ב.

(4) כתובות, פ"ח.

(5) ב"ב, ג"ב.

(6) תו"מ, סמן צ"ה.

(7) גטין, ג"ב; ב"ב, כ"ב.

(8) גטין, ג"ב. ועין לעיל פרק ה.

בימי-הבינים היה זה מן הרגיל, שחיי אשה נושאת ונותנת בתוך הבית. הרשב"א אומר: בימינו כל אשה נושאת ונותנת בתוך הבית (1). בפוסקים האחרונים נתקבלה הלכה, שכשמומינים אשת איש לדין – חוקרים ודורשים עליה, אם היא היתה רגילה להיות נושאת ונותנת או לא; ורק כשהיתה רגילה, היה בית-דין יכול להכריחה לבוא לדין (2). מזה נראה, עד-כמה היה המנהג בענין זה משתנה והולך לפי הזמן והמקום.

ערפה של עבודת האשה בבית נשתנה לפי השקפות הזמנים ולפי המצב הכללי של העם; ההשקפה הקדומה היתה זו, המיחסת לסופרים (3), שמלאכת האשה באה כשלום-גמול בעד מה שהבעל זן ומפרנס אותה. השקפה זו, שהיא פשוטה ביותר, אמרה: תקנו מזונות כנגד מעשי ידיה, ומעשי ידיה כנגד מזונות (4). חכמים שלאחריהם אמרו, שמלאכת האשה תלויה במצבה החמרי של המשפחה: אשת עני שבישראל חייבת לעשות לבעלה כל שבע המלאכות שמנו חכמים (5), שהן הכרח להנהגת חיי-המשפחה; אבל לעולם אינה חייבת לגדל את הבהמות ולהאכילן, חוץ מסוסו שהוא רוכב עליו שהיא נותנת תבן לפניו (6) (אפשר שראו בזה מעין סמני חבה שאשה כשרה חייבת להראות לבעלה). בה במדה שהביאה לו נדוניה, הולכת ופוחתת התחבובתה בעשית מלאכה: הכניסה לו, למשל, שפחה אחת, פטורה מן המלאכות הקשות ביותר, כגון: טחינה, אפיה, כביסה; הכניסה לו שתיים, אינה מבשלת ואינה מיניקה; וכשהכניסה לו הרבה שפחות, פטורה מכל המלאכות (7). אולם אפילו הכניסה לו כמה שפחות, חייבת היא לעשות הדברים שגשי-המזרח רגילות לעשות לבעליהן משום חבה, כגון להציע לו את המטה, למזוג לו את הכוס ולתת לו מים לרחוץ פניו, ידיו ורגליו (8). לפי השקפה זו יש לעבודת האשה בבית ערך אקונומי.

אולם יש בין החכמים שהביטו על מעשי ידיה של האשה מתוך השקפה מוסרית ולפיכך לא תלו הדבר במצבו החמרי של הזוג, אלא אמרו: שאפילו הכניסה לו מאה שפחות – כופה לעשות במלאכה, שהבטלה מביאה לידי שעמום (9). חשובה ביחוד בענין זה היא השקפת הירושלמי, שעקר

(1) תשובות הרשב"א, תקנו"ו, מובא בד"מ, אה"ע, סמן פ"ו; במרדכי, פ' חזקת הבתים ופ' המקבל, ובחזו"מ, סמן צ"ו. וכן הובא במהרי"ט, ח"ב, ח"מ, סמן ס"ו, וז"ל: ומיהו נשים הללו גבירות ונכנסות בחצרות שרי המלכים והנה כאניות סוחר להביא טרף לביתן ומכלכלות את בעליהן – מעשי ידיהן לבעליהן.

(2) חז"מ, שם.

(3) כתובות, פ"ה, מ"ד וגמרא שם.

(4) רמב"ם, פכ"א מה"א.

(5) משנה כתובות, שם, מ"ה; אלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה: טוחנת ואופה ומכבסת,

מבשלת ומיניקה את בנה; מצעת לו את המטה ועושה בצמר.

(6) גמרא, שם.

(7) משנה, שם.

(8) שם.

(9) שם.

ערכה של עבודת האשה הוא „מפני חיים של שפחה“, כלומר, כדי להקל עליהן על השפחות את עבודת הבית¹. (לכשנשוה את מצב העבדים ברומא באותה שעה, רואים את החבה היתרה שהיתה גודעת מחכמינו לכל הנברא בצלם ואת רחמיהם שהיו מרבים על הבריות ואפילו על עבד ושפחה.) יש בתלמוד גם דעות יחידים, שאין אשה אלא לתכשיטים, ליפי ולבנים². אבל מאמרים כאלה לא נאמרו בודאי אלא תחת השפעה פרטית ויחידית של בעלי המאמרים; ההשקפה הרגילה, זו של המציאות ושל החיים המעשיים, היתה מה שאמרו: „אדם מביא חטים – חטים כוסס? פשתן – פשתן לובש? לא נמצאת מאירה את עיניו ומעמידתו על רגליו?“. המלים המועטות הללו, שהן בלי ספק לקוחות מן המציאות, הביעו את השקפתם הבהירה שהיתה להם על תפקיד האשה בבית ועל הפרוש המבהק ביותר של המלים „עור כנגדו“, שלפיהן האשה משמשת כח פועל כלכלי, העוזרת כנגד בעלה בכל ענפי עבודת הבית והכלכלה; ולא עוד, אלא שהיא מאירה את עיניו ומעמידתו על רגליו.

(1) ירושלמי כתובות, פ"ה, ה"ו.

(2) דעת רבי חייא בגמרא שם. יש לשער, שרבי חייא אמר זה תחת ההשפעה הפרטית של חיי משפחתו, שכידוע היתה לו אשה רעה שלא עסקה בצרכי הבית והכעיסתו תדיר (יבמות, ט"ג), ומפני זה אמר: זיני, שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן החטא.